

IOetera

VANDAAG in de
cultuurbijlage

Vrijdagse bijlage
Leeuwarder Courant

26 juli 1991

Pyke Koch is de ongekroonde en letterlijk al zijn tijdgenoten overlevende magisch realist van de Nederlandse schilderkunst. Zijn in 1937 geschilderde doek 'Zelfportret met zwarte doek' is de Mona Lisa van het interbellum: goed geschilderd, mysterieus en aanleiding tot een onafzienbare berg literatuur vol interpretaties die elkaar openlijk tegenspreken. Ter gelegenheid van Kochs negentigste verjaardag, de aankoop van het schilderij 'Souvenir d'un songe' en de verwerving van drie schilderstukken in bruikleen, heeft het Centraal Museum in Utrecht deze zomer een tentoonstelling ingericht.

Het mysterie Pyke Koch

Door Hans Renders

De artistieke stroming waartoe Koch gerekend wordt, is door niemand beter gedefinieerd dan door hemzelf: „Het magisch realisme bedient zich van voorstellingen, die wel mogelijk, maar niet waarschijnlijk zijn; het surrealisme daarentegen van onmogelijke, onbestaande of onbestaanbare situaties”. Dat het surrealisme bij deze omschrijving betrokken moest worden, heeft twee oorzaken. Koch wilde zich distantiëren van het toentertijd in Utrecht welig tierende surrealisme en in het Franse taalgebied waren surrealisme en magisch realisme synoniem. Het begrip magisch realisme is dan ook afkomstig uit het Duits. Om precies te zijn, de term werd in 1925 voor het eerst gebruikt door F. Roh in een studie die hij schreef bij gelegenheid van een tentoonstelling in Mannheim, getiteld 'Neue Sachlichkeit'.

Het gekke is dat Koch zelf ook een beetje aan de definitie van het magisch realisme voldoet. Hij is negentig jaar en springlevend, het is mogelijk hem te zien, maar waarschijnlijk is dat niet. Wie hem probeert te bellen krijgt een pieptoon in het oor gespoten die associaties oproept met een agressief hondefluitje. Toen een paar jaar geleden een oude studievriend enkele schilderijen op een veiling te koop aanbood, was dat internationaal nieuws maar het lukte geen enkel medium een reactie aan Koch te ontlokken.

Plattelandsdokter

Koch werd in 1901 te Beek (bij Nijmegen) geboren. Zijn vader was een plattelandsdokter die het raadzaam achtte om zijn zoon, die een achterstand op de lagere school had opgelopen als gevolg van een ziekte, op kostschool te doen. Daarom verhuisde Pyke naar Zetten, later verkaste hij met het internaat mee naar het Zeister Slot. Het toeval wil dat deze zomer in hetzelfde Slot Zeist een verkooptentoonstelling van magisch realistische schilderijen werd gehouden waar onder meer twaalf interessante doeken van Koch te zien waren. De prijzen waren er dan ook naar. Zo moest een klein stilleven met twee vrouwen

'Zelfportret met zwarte doek': hommage aan Mussolini.

Het mysterie Pyke Koch negentig jaar

Zijn 'Zelfportret met zwarte doek' is zo goed geschilderd en is zo mysterieus, dat het wel de Mona Lisa van het interbellum wordt genoemd. En dat terwijl het is gemaakt als eerbetoon aan Mussolini. Ter gelegenheid van zijn negentigste verjaardag organiseert het Centraal Museum in Utrecht een expositie van het werk van magisch realist Pyke Koch.

1941 een boek over Koch waarin hij over het nu vernietigde schilderij 'Marschgezang' schrijft dat het een uiting was 'die er geen twijfel aan laat dat zij een revolutionaire, een nationaal-socialistische belijdenis wil wezen'. Volgens Annetiek Ouwerkerk en Louis van Tilborgh in hun studie over 'Zelfportret met zwarte doek' stond in het manuscript van Engelsmans studie de opmerking dat Koch al vijftien jaar nationaal-socialist was. In de gepubliceerde versie is die opmerking overigens vervallen. Verder zijn in Den Haag onversneden antisemitische opmerkingen te vinden, bijvoorbeeld als Koch een aanval op de vakbonden doet door te beweren dat die door internationale joodse en marxistische organisaties gemanipuleerd worden.

Het doet aan zijn beeldend werk niets af, maar zonder overdrijving kan gezegd worden dat Koch collaborateerde met de Duitsers. Behalve dat hij lid van de Kulturkamer werd, in 1943 een postzegel ontwierp en 'Zelfportret met zwarte doek' op het omslag van het partij-organ van de NSB liet zetten, klaagde hij dat een artikel over hem in ditzelfde blad (De Schouw) zo pover gepresenteerd was. Samen met Ed. Gerdes, een van de leidende figuren in de Nederlandse nazi-cultuurpolitiek, bezocht hij kunstenaars om een kunstenaarsgilde op nationaal-socialistische leest te schoeien. Zijn nonchalant verweer na de oorlog dat een propagandareis naar Berlijn alleen maar gemaakt was om de slangachtige persoonlijkheid Goebbels eens te ontmoeten, maakt na dit alles niet zo'n overtuigende indruk.

Slangemens

Dat neemt niet weg, dat Koch zich wel degelijk voor slangemens interesseerde. In 1955 schilderde hij zijn beroemd geworden doek 'De contorsioniste', wat een fraai woord voor slangemens is. Zoals vaker gebeurde, werkte hij het doek jaren later bij. Geheel in de stijl van de comedia del arte is ook het nieuw verworven schilderij 'Souvenir d'un songe' (Herinnering aan een droom). Het 'souve-

265.000 opbrengen. De grotere, veel duurdere doeken werden de eerste dagen al verkocht.

In 1920 huurde Koch een kamer in Utrecht en schreef zich in als rechtenstudent. Pas zeven jaar daarna en tot ieders verbazing besloot hij zich helemaal aan de schilderkunst te wijden. Zijn veroving en zijn op een haar na voltooide studie brak hij af. Via zijn oudere zus had hij contact met Charley Toorop, na voltooiing van zijn eerste schilderij 'Dolores ontbijt' (later door de kunstenaar vernietigd) in 1928 kwam hij verder in contact met Cor Postma en Carel Willink. Het waren ook deze succesvolle schilders die furoren zouden maken als magisch realist.

Haarstrik

Koch heeft altijd beweerd dat hij voor 1928 maar één tekening heeft gemaakt. Zijn kennis over het schilderen komt naar eigen zeggen uit het hem door Erich Wichman geadviseerde handboek 'Malmaterial und seine Verwendung im Bilde'. Toch toont het Centraal Museum nu een serie tekeningen uit 1917. We zien een vrouw, aangebracht met potlood, pen en waterverf op papier, met een hoofd dat doet denken aan het hoofd van een paard. Alsof dat nog niet gek genoeg is, draagt ze een haarstrik van bizarre afmeting.

Dat het absurdisme geen blindvlieger in zijn oeuvre was, blijkt uit de getekende vliegende eend van hetzelfde jaar en aan het collage-achtige dadaïstische schilderij 'Suicide et souvenir'. Verder is er een onbekende tekening die alle aanleiding geeft om nog eens de beladen vraag te stellen: Hoe politiek was Pyke Koch? Op de tekening zien we een kleinburgerlijk interieur. In een grote leunstoel is vader verdiept in zijn door Koch zo genoemde krant 'De kleine kapitalist'. 1917 was het jaar van de Russische revolutie. Heeft Koch met het communisme geflirt door de kleine kapitalist als een belachelijke burgerman af te schilderen?

Hoe het ook zij, Koch had in ieder geval een onweerstaanbare hang naar het niet-alledaagse. Het veelvuldig gebruik van attributen zoals grammofoons, parasols en tenten roepen een wereld op die doet denken aan het circus, de kermis of - iets artistieker uitgedrukt - de comedia dell'arte. Toch hebben deze schilderijen niets vrolijks. Er hangt een sfeer van ondergang en vernietiging omheen, de angstige stilte van een vrolijk feest dat ten einde is gekomen. De feestverlichting brandt nog maar het onweer hangt al in de lucht.

Vooral zijn werk uit de jaren dertig voldoet aan die ondergangsgedachte. De crisis, de opkomst van het nationaal-socialisme en de dreigende oorlog waren het bepalende decor voor deze angstige

werkelijkheid zoals ook Willink, Postma, Schumacher, Hynckes, Toorop en Ket die hebben geschilderd. Alleen Koch ging verder.

Mussolini

Toen in 1937 het Centraal Museum honderd jaar bestond wilden de Utrechters een kunstwerk aanbieden. Ze kwamen bij Koch uit:

Louis Wijmans, de leider van de delegatie, weet zich nog goed te herinneren dat Koch hen het kersverse doek 'Zelfportret met zwarte doek' liet zien. Hoewel hij er onomwonden bij vertelde dat de zwarte doek een hommage aan Mussolini was, werd het zelfportret zonder al te veel discussie aan het museum geschonken. Het is een prachtig schilderij en het is daarom volkomen terecht dat het

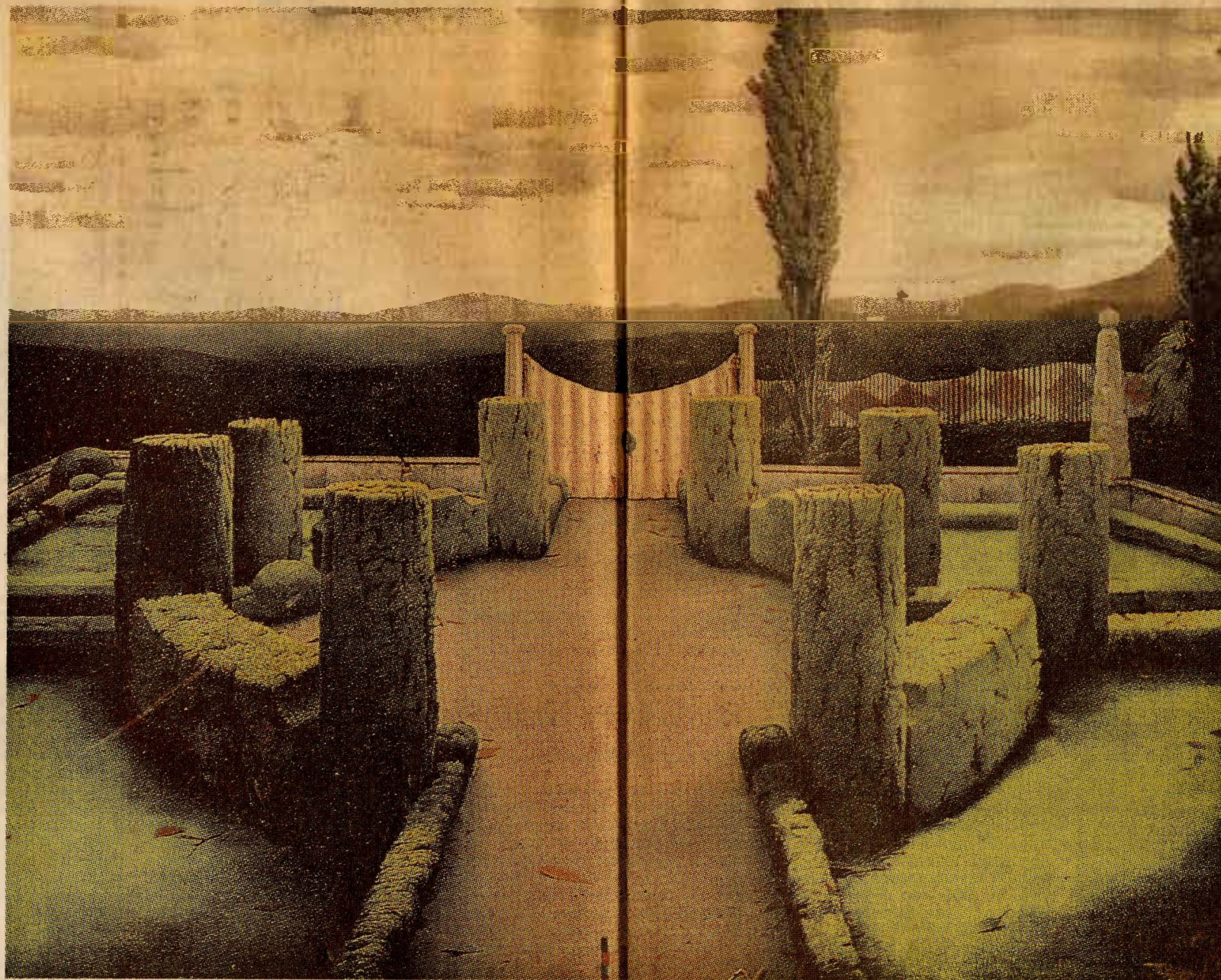
nu weer tentoongesteld is. Koch heeft in de spaarzame interviews die hij na de oorlog heeft gegeven, altijd verklaard dat hij geen propaganda voor het fascisme of nationaal-socialisme gemaakt heeft. Ook in Carel Blotkamps monografie over Koch wordt wel erg gemakkelijk aan het politieke aspect van het zelfportret voorbijgegaan. Daarom is hier enige correctie op zijn plaats!

Op het idee gebracht door een opmerking van Hans Mulder in zijn boek 'Kunst in crisis en bezetting' daalde uw verslaggever af in de kelders van de Koninklijke Bibliotheek waar zich de complete jaargangen van het nazi-weekblad 'De Waag' bevinden. Ik vond vier bijdragen van Koch waarin hij blijkt geeft dat hij 'met trots en vreugde' nationaal-socialist was. Als hij over tendensen in de schil-

derkunst schrijft, concludeert hij: 'Op tendens zal de staat natuurlijk wel moeten letten om te voorkomen dat de Kunstenaar zich op politiek terrein zou begeven met een aan het nationaal-socialisme vijandige bedoeling.'

Antisemitisch

Jan Engelman publiceerde in

'Souvenir d'un Songe', het schilderij dat de dichter A. Roland Holst aan het huilen bracht.

der geeft een fragment van een gecultiveerde tuin. Koch schilderde de tuin toen hij de laatste twee jaar voor de oorlog in zijn geliefde fascistische Italië verbleef. Op de voorgrond zien we een kleurig gestreept croquetpaaltje, de poort op de achtergrond heeft het gekleurde patroon van een circus-tent. Toen Koch dit schilderij nog eens aan zijn vriend A. Roland Holst liet zien terwijl die op zijn sterfbed lag, begon de dichter te huilen. Op Kochs vraag wat er aan de hand was, bracht hij uit: „Daar achter het hekje is de dood. Daar ga ik naar toe.”

Roland Holst had gelijk. In bijna alle schilderijen van Koch is de dood aanwezig. Koch schilderde dit doek in 1965. Onder de titel 'Extase' bestaat er ook een andere versie van dit doek, op een exacte kopie voegde Koch een paar attributen toe die het andere grote klassieke thema uit zijn werk onderstrepen: de erotiek. Dit prachtige doek zal niet makkelijk meer te zien zijn nadat het uit slot Zeist zijn weg naar een particuliere verzamelaar heeft gevonden. Rechts achter de eerste 'heggezuil' zien we de voluptueuze gearretelde benen van een vrouw. Boven haar zien we een parasol en links van haar op de grond staat een grammofoon met een vuurrode hoorn. Ook hier zijn er meerdere Freudiaanse wegen die naar Rome leiden. Gearretelde damesbenen onder de parasol roepen het beeld van een wulpsse vrouw op. De rode hoorn, we bedenken nu dat het doek 'Extase' genoemd is, zou voor het geslacht van de dame in kwestie staan. De associatie met overvloed die de hoorn ook heeft, hoeft niet eens meer in stelling gebracht te worden om het thema van de zelfbevrediging in het vizier te krijgen.

Koch heeft in een halve eeuw tijd nog geen honderd doeken gemaakt. Dat is geen wonder. Zo schilderde hij een vol jaar aan 'Portret H. M. Koch-de Geer', zijn vrouw. De in rood gehulde mooie vrouw lijkt als een pioenroos uit de roodendron te groeien. Koch was zo tevreden met dit werk dat hij het op zijn eenmanstentoonstelling van 1940 als enige schilderij exposeerde.

'Last Summer' is een van de verworven bruiklenen. Het doet sterk denken aan het werk van een andere beroemde autodidact: Rousseau le Douanier. De naïeve wijze van schilderen is hier verraderlijk. Een passieve jongeman ligt naakt in een tuin, misschien wel in dezelfde tuin van de actieve vrouw op 'Extase'. Een gekleed jong meisje strekt haar hand uit naar zijn geslacht. Het is mogelijk dat de jongeman de schietschijf op de achtergrond in de roos heeft getroffen, maar waarschijnlijk is dat niet.

Souvenir d'un songe, Pyke Koch, Centraal Museum Utrecht, t/m 27 oktober, di-zat. 10-17 uur, zon. 13-17.00.